

НАЙМАН

Наймандар Орта жүздің саиы жөншен аса ірі тайпасы. Оның көптегеп рулары Қазақстанпың екі аймағындағы: Оңтүстікшығысы мен Оңтүстік Қазақстаидағы кең байтақ алқапты қоныс еткен. Бірііші аймақ Алтай тауларыиан басталып, оңтүстікбатысында Оңтүстік Балқаш оңірі құмдары меи Қаратал озеіпіне дейін созылып жатыр. Ол жерлер Таулы Алтай мен Тарбағатай сілемдері сияқты әдемі өңірлерді, Азияның аса үлкен өзеидеріпің бірі Ертіс пен басқа да арынды тау озендеріи (Қалжыр, Бұқтырма т. б.), Марқакөл, Зайсан, Алакол секілді молтілдегеи әсем көлдерді қамтиды.

Екінші аймақта су көздері де, жайылымдар да кеміпін. Иаймандардың шаңырақтары Агцыкөлге құятын Сарысу өзеіпі мен оный, салалары бойында шашырай орналасқап.

Наймандар Ертістің сол жағалауында да, Семей бекінісі тұсыпдағы және одан әрі солтүстікке қарай Черемухов бекінісіне дейінгі далаға шағын топтарға бөлініп қопыстанғап. Олардың батыс жағыидағы Түндік өзенінің боны мен Қызылтау беткейлерінде де, одан әріде, Ертіс бойыпда Чернояр бекінісі тұсыпда қоныс еткен.

Наймаидар Сарысу озені аңғарын мекендеген негізгі көпшілігінің солтүстік жағында Есіл өзенінің екі жағалауыпда да көшіп жүрген.

БЫҒЫС Қазақстан тұрғындары арасында сақталған аңыздарға қарағанда, жоңғар шапқыишылығы жылдарында иаймандар Арал теңізінің батыс жағалауына қоныс аударғап. Олардың шығысқа қайта оралуы жоңғарлардың қуыи шығарылуына қарай XVIII ғасырдың екінші жартысыида басталып, сол ғасырдың аяғына қарай олар Алакол ойпаты мен Аягөз өзеніне дейін жеткен.

XIX ғасырдың бас кезыіде Зайсаи ойпатына келгеи қазақ рулары онда Жоңғар хандығы құлағаннаи кейін орын тепкен қытай бекеттерін (Орелде, Нарын өзенінде т. б.) ғана кездестірген. Қытайлар жаңадан қоныстаиушылардың келуін заңдастыруды талап етті. Сол кезде Бұрхап ұлы Шәкеп Үрімшіге жіберіліп, кытай ұлығынап Қатын және Ертіс өзеидері арасындағы жерді иеленуге грамота әкелген.

Шанаң Ауғанбаевтың (1889 ж. туған) айтуынша, Қатын, Бұқтырма және Ертіс жағалауына Қаратайдың балалары: Беске, Дәулет, Шеруші және Болат келген. Ұаратаидың өзі Ертіске оңтүстік жағынан құятын Қызылсу озеыінде жерленгеп. Демек, наймандардың ірі тармақта рының бірі саналатын Қаратай XVIII ғасырдың аяғында өмір сүрген. Бұл наймандардың рулық схемасына талдау жасағанда өте маңызды. Және бұл Қаратайдан көп ұрпақ тарап, кейін олар «алты қаратай» деп аталатын алғашқы екі ұлыиың патрилиндждерін анықтағайда да мейліше маңызды (Зк ее те).

Сақталып қалған аңыз бойынша, Қаракерей руынан шыққан Қабаибай батыр мен оның серігі әрі немере інісі Дәулетбай батыр (олардың екеуі де байжігіт атасынан қараңыз: Зкесте) қалмақтарды қуалай отырып, Қызылсу мен Шар (Ертіске оңтүстік жағынан құяды) озендерінің аралығыиа жеткеи де, байжігіттер бастанқыда сол жерге қоныс тепкен.

Олардың бұдан кейін Зайсан ойпатыиың оңтүстік жағына қоныстаиуы мыиадай аңызға байланысты. Қабаибай батыр қырғыздарға қарсы бірнеше рет жорық жасап, солардың бірінде Барын атты жас жігітті қолға түсірген. Ол ақылды да ойлы адам болып нтығып, бір жылы малдың жаппай қырылуына, ашаршылыққа, адамдардың өлімжітіміне әкеп соққан жұттың жақындап қалғаныи болжап айтқан. Сонда Барынға Қабаыбай батыр: «Қалағайыңды істе, мал мен адамдарды құтқарып қал!» дейді. Барын бір адам ертіп, малды айдайды да, Қалба тауына, одан әрі боратшап мал меи жаиға ық болар Манас деген жерге жетеді. Ол басқа жерлерді де шолып, жақсы жайылым таиқан. Содан осы Манас деген жер мен Терісарық өзенінің жоғарғы ағысына Жұмық балаларының қауымдары, ал Тарбағатай тауыидағы Екіарғанақты деген жерге Тоғыстың балалары көшіп барады. Қабанбай батыр шыққан

Мәмбет атасы Қызылсу меи Шар өзендері арасында қалған (Зкесте).

Зайсан меи Марқакол көлдерінің төңірегіндегі жайылымдарға, Ертіс және Қара Ертіс, Күршім, Бұқтырма, Шар өзендері меи басқа да өзендердің бойына, Алтай, Тарбағатай тауларына және басқа жерлерге байжігіттермен бірге Ақнайман мен Қожамбет (шежіреге қарағанда, Қаракерейдің немересі қараңыз: Зкесте) ұрпақтары, сондайақ төртұл (Зкесте) руларының аталары көшіп келген.

Наймаидар көшінің екінші легі Сырдария жағалауы мен Арал теңізі жағасынаи Шу озені арқылы өткен.

Бұрып наймандардың өз жайылымдарын Түркістаннан Қарқаралы тауларына келген арғындарға беріп, өздері шығыс пен оңтүстікшығысқа кеткеіі жайында аңыз болған.

Жипап жасалгаи жазбаларға сәйкес, наймандардың көшу жолы мынадай: олар Шу озенінен солтүстік Балқаш оңірін басып, Шұбартауға және Шыңғыстаудың оңтүстік беткейіне қарай бет алгаи. Арғын руларының қысымымен наймапдар XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басыда Аягөз, Көкпекті, Ақсу өзендеріне, Тарбағатай тауының етегі меи жоталарындағы жайылымдарға көшкен де, одан да асып, Алакөл меи Сасықкөл және Тентек, Шілікті, Лепсі, Ақсу озеидері төңірегіндегі жайылымдарға қоные аударып, Қаратал озеніпе дейін жеткен. Ал оның арғы жағында Ұлы жүз тайпалары көшіп жүретіі еді.

Оңтүстік Балқаш оңірі, Алакөл көлі, Жоңғар Алатауы және Қаратал озені аралығында жатқан жер үшін Орта жүз беи Ұғлы жүз көншелілері арасында даудамай болыи тұрған.

1848 жылы Ұлы жүздің сұлтапы Сүйік Абылайхаиов Батые Сібір генералгубернаторыпа баяндама хат жазып, онда: Ұлы жүз қазақтарына тиесілі Лепсі, Басқан, Қаратал, Көксу өзендері алқабындағы жайылымдар мен егіншілік учаскелерді наймаи руларының басып алғанын хабарлағаны туралы бұрып да айтылған еді.

Батые Сібір генералгубернаторының нұсқауымен сібір казактарының шекара бастығы генералмайор Бишневский меи кеңесші Коченов Үлкен орданың приставы барон Врангельмен бірге аталған екі жүз қазақтарының озара талаптарын бір жыл боііи анықтаған. Тореші комиссия «бұл жерлердің өздеріне тиесілі екендігіне наймандардың құқығы Аягөз және Көкпекті приказдарында бар жазбаша құжаттармеи дәлелденген» деп апықтады. Бұл ара да округтер құрылған кезде осы приказдар берген және Лепсі, Басқан, Қаратал, Көксу өзендері бойындағы жерлер наймандарға бекітілген құжаттар айтылып отыр. Бұдан былайғы дауларды тыю үшін бұл жерлер патша жарлығымен наймаидарға бекітіліп берілген. Аягөз сыртқы округі 1831 жылы ашылды. Соиау 30жылдардың аяғындағы мәліметтерде айтылатын Көкпекті қазақтарының 12 болысы 1844 жылы бір Көкпекті ішкі округіне біріктіріліп, оған Мұрын болыстары (мұрын тармағы) дейтіндер қосылатын болып ұйғарылды. Қапал ішкі округі 1854 жылы ашылды.

Аягөз округі мына шекара ішіндегі жерді қамтыды: оңтүстігінде Тарбағатай және Сауыр жоталары, оңтүстікшығысында Лепсі озені мен Балқаштың оңтүстікжағтыс Лчағалауы, солтүстігінде Шыңғыстаудың оңтүстікшығыс сілемдерінен одан әрі Зайсан ойпатының оңтүстік бөлігіне дейін, шығысында Сауыр жотасы мен Кеңдірлік озені аңғарып қамтиды. батысында Шыңғыстау дан Аягөз озенінің аңғарымеп Балқаш көлінің солтүстікшығыс басына дейін.

Соиымеи Аягөз округінің қазақтары наймандардың үш руына жатқап: қаракерей руыпап Қаршыи, Мұрыи, Тума, Болатшы, Семізпаймаи (Зкесто) аталары; Матай руыпап екі ата Аталық, Қаптағай аталары; Садыр руы бар.

Аягөз округінің оңтүстікбатыс шекарасы (Лепсі озенінің бойында) І апал округімен шектескеи, ал оның солтүстікшығыс жағы Лепсі озенінен Қаратал озеніне дейінгі жер найман тайпасының Матай руының (Зкесте) иелігі болгаи. Бұл Орта жүз бен Ұлы жүз қазақтары арасында ерекше көп дау туғаи және жоғарыда айтылғапындай, сайып келгенде Орта жүздің көшпепді қауымдарына бекітіліп берілгеи жер болатыи.

Аягөз округінің солтүстік жағы өзі аттас сыртқы округ болған Көкпекті наймандарының иелігі.

Көкпекті округінің шекарасы шығысында Зайсан көлінен басталып, Ертістің оң жағалауы, оның ішінде Нарыл, Бұқтарма өзеідерінің төменгі ағысында қамтыды. Осы арада шығыс шекарасы Сібір казак әскері жерінен Ертістің сол жағалауына бұрылып, Семей бекінісіне дейін барғатт. Округтің батыс шекарасы Семей бекінісі жанынан басталып, меридиан бойымен, оңтүстікке қарай Аягөз округінің шекарасына жеткен.

Көкпекті уезінің аумағында Ертіске құятып Шар, Қызылсу, Бұқтырма, Нарын сияқты суы мол өзендер мен олардың тоңірегіндегі қазақ қауымдарын сумен және жайылымдармен қамтамасыз еткеніне неғұрлым тайыз сулы (Көкпекті, Жылансу, Былқылдақ) өзеідері болды.

Жоғарыда айтылғанындай, Аягөз округінің Мұрыны болыстары Көкпекті округіне қосылды. Басқа рулардың орпаласуын 13 кестеден көруге болады.

Көкпекті уезіне берілген Найман қауымдарының көбі жайылымның ләетіспеуі себепті казак әскері жерінде мекендеді, ол төменде келтіріліп отырған кестеден көрінеді (басқа тайпалар жөііндегі мәліметтерді келтірмейміз).

Сонымен, Сібір казак әскері жерінде, Бийск округі шебінде наймандардың екі руының мына аталары: Сарыжомарт деген ортақ ата біріктірген рулар тобына енген Бура руына тарайтын Ақтас, Ақтағыс, Құрмап, Жуатай, Дүрбеуіл, Құдайқұл, Алтыбай (Ергеіекті найман, қараңыз: Зкесте); Кетбұғадан тарайтып Қол ағұл, Жамап терістақбалы, Тортқара (Терістақбалы Зкесте) аталары қопыстанған.

Казак әскері мен Бийск округі жерінде көшіп жүрген барлық Көкпекті наймандары 352 шаңырақ, ал олардағы ерлер 784, әйелдер 668, барлығы 1449 адам болған.

Жайылымның көпшілік жері келімсек халықтың қопыстарына айналды және казак полктерінің пайдасына тартып алынған жайылымның жетіспеуі салдарына Көкпекті наймандарының қайшалықты алысқа көшіп барғанын көшпелілердің сөіау Бийск округі жеріне (Змеев, Колыван, Крутөберезов болыстары мен басқаларына) дейіп жеткенінің озіпепақ байқауға болады.

Бекмұрзин мәліметтеріндегі рулық таңбалардың келтірілуі біз үшін аса маңызды. Бұл мәліметтер бойынша 1 шаңыраққа келетіп жан санының орташа молшері есептеп шығаруға және оны көншелі қауымдар тұрғындарының сапып есептегетде пайдалануға болады, өйткені көптеген мәліметтерде көншелілердің шаңырақ саны ғана беріледі. Егер жоғарыда келтірілген санақты негізге алсақ, бір шаңыраққа орта есеппен 45 жаннан келеді.

Ведомость бойынша 1866 жылы Көкпекті округінде 27196 еркек пен 23561 әйел, барлығы 50757 адам болған. Егер оларға округтеп тыс жерлерде көшіп жүргендер сапын қоссақ, түрлі рулар мен аталарындағы наймандар саны 52206 адам дейміз.

Нақ сол ведомоста 1860 жылы Аягөз деп аты өзгертілген Сергиополь округі бойынша да деректер келтірілгені. Сергиополь округінде 44664 қазақ (24622 еркек және 20002 әйел) болған.

Қапал округінің солтүстікшығыс жағында орналасқан Матай руы туралы статистикалық мәліметтер жоқ. Бірақ жинақтап жасаған жазбалар бойынша, оларда 10 болыс, әр болыста 1000 қаралы шаңырақ болған. Егер 1 шаңырақта 45 жаипан бар деп алсақ, әр болыста шамамен 4500 адам, ал 10 болыста Матай руынап 45000 адам болған. XIX ғасырдың аяғындағы санақ деректері бойынша, Қапал уезінде 127774 қазақ тұрған. Соттықтан матайлардың біз есептеп шығарған санын уезд тұрғындарының жалпы санында ескеруге болады.

Облыстық басқару Ілүйесіне көшкен кезде (1891) наймаидар Шығыс Қазақстанның пегізгі халқы болған. Лепсі округінің иегізгі халқы паймапдар мен оның рула рыған құралды: қаракерейлер 163 қауым, садырлар 49 қауым, Тортұл мен Матай 30 қауым болды.

Қаракерейлер Аягөз өзені мен оның көптеген салаларының (Айғыз, Балтақора, Қурайлы

т. б.) Үржар, Қаракөл, Қусақ, Қатынсу, Егінсу өзендері меп басқаларының бойын және Балқаштың шығыс жағалауынаи Тарбағатай мен Жоңғар Алатауының баурайларына дейінгі кеңдалапы қыстаған.

Төртұл руы Жалаңаш, Теректі өзендері аралығында Қотыртас баурайыида, Тоқты тауыида, Алтыбай, Бұлақбай, Ескөл алқабында және уездің оңтүстікшығысындағы басқа да жерлерде көшіп жүрген.

Төртұл мен Матай рулары уездің шығыс шекарасыида Қарақоға, Жантезен, Туматай, Ұзынағаш алқабында т. б. жерлерде қыстаған.

Басқа тайпалардан Аягөз бей Нарын бойында бірнеше қауым көшіп жүрген.

Уезде барлығы 156 107 қазақ болған.

Матай руы Қапал уезі шегінде: уездің солтүстікшығыс бөлігінде Сарқан өзені бойында, Сайынбұлақ тауында, Ақсу, Бүйен, Қызылағаш өзендерінде, Үшкөл, Қасқалдақ деген және басқа көлдер төңірегінде көшіп жүрген.

Абақ керейлер мекендегеи оңтүстікшығыс бөлігін (Сауыр тауын, Қобда, Қырын, Кеңдірлік өзендерінің аңғарын) қоспағаыда, Зайсан уезінің бүкіл аумағын наймандардың қаракерей және төртұл руларының қыстаулары мен жайлаулары алып жатты.

Зайсаы уезі Аягөз сыртқы округінің оңтүстікшығыс бөлігіпен (Ертістің сол жағалауы, Зайсан өйпатының оңтүстік бөлігі мен Сауыр жотасы) және Семей ішкі округінің шығыс бөлігі жерінен (Ертістің оң жағалауы, Марқакөл көлі және Алтай бөктері) құрылды.

Төртұл руының Тоқан және Тоғыз деген екі атасы (Зкесте) Қара Ертіс аңғарындағы даланы алып жатқан бір Қара Ертіс болысы болды. Бұл болыс 9 старшыинан құралды, олардың біреуі Қара Ертістің оң жағалауына, ал қалған сегізі осы өзеннің сол жағалауындағы далаға орналасқан еді. Төртұл руының оңтүстік шекарасы Зайсан бекетіне дейін жетіп, шығыс жағы Алтай жотасына ұласып жатқан. Төртұл руының қазақтары 7761 адамы бар 1373 шаруашылыққа біріккен. Олардың қыстаулары Қара Ертіс пен оның Қорған және Ақарал деген салаларының жағалауына, Қаратал, Сарыбұлақ өзендерінің аңғарыпа, Қарабұлақ, Жемеией, Зайсан алқабына, Кеңдірлік өзеніндегі Көкжота, Шеңгелді, Маңырақтау, Қабырғатал, Кеңарал дегей жерлерге, Бозайғыр, Құмтөбе құмдарына орналасқан болатыи. Жаздыгүиі олар Күршім өзені мен Марқакөлге дейіп көшіп барып жүрді.

Жердің қалған басым бөлігін қаракерейдің Байжігіт, Ақияйман, Қожамбет және Мұрын деген тармақтары иелеиді. Қаракерейлер 15 болыс болып, 83 808 адамы бар 20 358 шаруашылыққа біріккеп.

Уездің Марқакөл меи Қалжыр өзенінің Қара Ертіске дейінгі аңғарын қамтып жатқан шығыс болігі Қожамбет тармағының (Зкесте) иелігіне қараған. Олар 5571 адамы бар 1327 шаруашылыққа біріккеи. Қожамбеттер 8 старшын болып, Марқакөл төңірегіие, Қалжыр өзені мен оның салалары аңғарындағы Қарғын, Құраймалды, Жарқұдық, Қарашілік, Сарқұдық, Үштерек, Батпақ, Қаршыға деген жерлерге, Алқабек және Қарой өзендері бойына, қазіргі Горный төңірегіне орналасқан. Олардың жазғы жайылымдары Марқакөл маңындағы: Мыңбұлақ, Теректі, Сартау, Жиренбайтал, Қуыс, Бесқарағай, Көкбұқа, Зортабан, Жаңғыз Қарағай дегей жерлерде болған. Ақнаймандар (Зкесте) Қожамбеттердеп батысқа таман Күршім өзеиі, Зайсан көлі және Қалғұты өзені аралығында қоныстаиған. Олардың қыстаулары Теректібұлақ, Шитүбек, Тоқбура, жайлаулары Таиаш, Қарлығаш, Күйік деген т. б. жерлерде болған. Ақнаймандар Майтерек болысына бірігіп, оғай 6759 адамы бар 1423 шаруашылық енгеп.

Уезд аумағыпың батысында Аягөз өзенінеп шығысыпда Қара Ертіс өзеніне дейінгі және солтүстігінде Көкпекті өзеншен оңтүстігінде Тарбағатай жотасына дейіигі жартысынан астам жерін Байжігіт тармағы (Зкесте) қоныстанған.

Ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан аңыздарда Байжігіт тармағы өз арасынан Қабапбай батыр мен Дәулетбай батыр сияқты атақты адамдардың шығуы сеөепті наймандар

арасында ең құрметті деп саналып келеді. Бұрынғы барлық салтанаттарда ең құрметті тағамның байжігіттер өкілдеріне тартылып келгені тегін емес.

Байжігіттер төмендегі жерлер мен солардағы болыстарды мекендеген: Тарбағатай жотасы мен Маңырақ тауы арасындағы беткейлері Шілікті болысына қараған. Ол халқы 6557 адам болатын 1531 шаруашылықты біріктіретт. Қыстайтын жерлері: Қараөгіз, Шорғы, Манас, Болатсу, Қарашақ т. б. Жайлаулары негізінен Терісаққан озеі бойында (Қотанасы, Сартай жоньт, Малкөктем деген жерлерде), Тарбағатай тауында (Кеңадыр, Саңрақтас, Ақжалағы, Малкөктем т. б. жерлерде) орналасқан.

Терісайырық болысы Шілікті аңғарының бір бөлігін, Жетіарал өзеніне құятын Қандысу және Терісаққан өзендері аралығындағы далаты алып жатқан. Онда 4415 адамы бар 1033 шаруашылық болған.

Қыстайтып жерлері: Терісайырық, Болатсу, Кінікептай, Шаты, Біргайлы, Маңырақ, Ақжар өзендері бойында, Жақсы Арғапаты, Жаман Арғапаты тауларында. Жазғы жайылымдары қыстауларыша жақын 1520 шақырым жерге орналасқан.

Маңырақ тауы мен өңірі айналасындағы жерлерді алып жатқан Маңырақ болысы 5665 адамы бар 1263 шаруашылықты біріктірген. Аңызға қарағанда, осы таудың маңындағы жайлауға қорақора қой әкелініп, маңыраған дауыстары үздіксіз естіле берген де, таудың аты содан шыққан. Қыстаулары Маңырақ баурайында (Қарақойын, Айтқанжол, Қойбас, Құршат, Құсту, Қызылқайың деген жерлерде) болған. Жазғы жайылымдары қыстауларынан алыс емес.

Зайсан уезінің солтүстігінде Ертіс, Көкпекті өзендерінің оңтүстігінде Тарбағатай жотасына дейінгі батыс бөлігі Қыржы мен Мұрын тармақтарының (Зкесте) иелігіне қараған. Қыржы, Мұрын деген ру аттары рубасы әйелдерінің есімдерінен шыққан. Бұл матриандждер ертедегі матриархат дәуірінен қалған.

Қыржы тармағының саны аз болған да, Мұрыниан тараған Қыдыр атасының қауымдарымен бір Лаба болысына біріккен. Басқа бес болысты Мұрын ұрпақтары: Тоғас болысы Қыдыр, Мұрас аталары, Нарын болысын Назар атасы, Көкпекті болысын Құттымбет атасы, Қарға болысы Құттықадам және Базар болысын Жанай аталары (Зкесте) мекендеген. Шежіре кестесімен көрініп отырғандай, бодыстарға түрлі таксономиялық жіктердегі туыстар біріккен.

Мұрын болыстарының қыстаулары: Ертіс және Көкпекті өзендері мен Қарғыба, Базар, Бұғал, Аңғыр, Жіңішке. Батпақ өзендері бойында, ал жайлауы көбінесе Тарбағатай, Мұрып, Сандықтас тауларында.

Мұрып руында 29 000 адамы бар 8000 шаруашылық, Қыржы руында 4600 адамы бар 1328 шаруашылық болған.

Наймандардың иеліктері одан әрі солтүстікке қарай, Оңтүстік Алтай жоталарын шығысында Марқакөл жағына, Күршім және Нарын жоталарын, одан әрі Ертістен Қалба жотасына дейінгі жерді алып жатқан Өскемен уезінің шегіне дейін созылып, солтүстікбатысында Үлбі мен Жайма өзендеріне тіреледі.

Уездің 11 болысында 15 823 шаруашылыққа біріккен халқы бар 80 старшы болған. Оның ішінде 146 шаруашылық керейлер де, 68 шаруашылық уақтар. Шаруашылықтардың қалған басым көпшілігі иайматшы Бұра Көкжарлы, Қаратай, Терістаңбалы және Матай руларының шаруашылықтары. Қаратай руының қауымдары (Зкесте) Нарын, Бұқтырма өзендерінің бойын қопыстаып, бір Шыңғыстай болысына біріккен. Олармен іргелес Ертіс, Күршім, Жіңішке, Бөкен өзендерінің және одақ әрі Қызылсу өзенінің бойында сегіз бөлістап тұратып Көкжарлы (Зкесте) руының қауымдары мекендеген. Қалба тауының беткейлерін бір бөлісқа біріккен Матай, Терістаңбалы рулары, Қызылсу өзенінің бойында және одан шығысқа қарай шаруашылықтары екі бөліс болған Бұра руы (Зкесте) мекендеген.

Ресей отаршылары Ертіс бойына қоныс теңе отырып, отарлау үрдісін одан әрі жүргізіп,

Өскемен мен Зайсан уезі халқының әр жерге қоныс аударуына көп жағдайлар мәжбүр етті. Олар отаршылар Бөкен, Күршім, Бұқтарма өзендері бойынан Ертіс шебінің «үзімділері» дейтінді жасады. Пайда болған мекендер (Бөкен, Батинск, Берел, Березовка, Катонқарағай, Солдатово т. б.) қазақ қауымдарынан жерді одан әрі тартып ала берді. Мұны Шыңғыстай болысы наймандарының мысалдарынан байқауға болады. Наймандар 200 жыл бұны Бұқтырма өзенінің екі жағалауын, ал жазды күні Шабанбай (Бұқтырма иінің сол жағалауында) және Тарбағатай жайлауларын қоныстанып келген. 1867 жылдан бастап Бұқтырма өзенінің сол жағалауына орыс поселкелері құрыла бастады да, сөз кезде 1830 шаруашылығы болған Қаратай руының қауымдарының ңыстауларынан айырды. Шабанбай тауы Ұлы мәртебелі Кабинетінің иелігіндегі жерге көшті. Бірнеше жылдап кейін орыс қоныстапушылары Бұқтырма өзенінің оң жағалауына да ірге тебе бастады. Болыс қазақтарына Тарбағатай баурайынан жайылымның тар өңірі ғана қалдырылды. Осыныша шектелген жерде малын да, өзін де асырауға мүмкіндігі болмаған қаратайлар әр жағдайда босын кетті: бір бөлігі бөлініп Бийск округінің 2ші Шуя болысына, Змеиногор уезінің шаруа селоларына, Қытай жағына кетіп қалды, ал қалғандары бір кезде өз иеліктерінде болған Шабанбай тауы мен Бұқтырма өзені бойынан учаскелер жалдап ала бастады. Шыңғыстай қазақтары түрлі учаскелерді жалға алғаны үшін 10 000 сом, земство алымы мен жеке міндеткерлікке 15 000 сом, барлығы 25 000 сом төледі. Қазақтардың қайыршылық жағдайы орыс шенеушкерінің өзі де алаңдатты, өйткені көшпелілердің Қытайға, басқа да жерлерге көшіп кетуі мен жаппай кедейлеуі қазынаға түсетін түсімді азайтатын еді. «Жүнімеи қоса терісін де сыпырып алмау» принципін ұстанған орыс әкімшілігі ұзақ жылдарға созылған айтыстартыстап іемесе жай бастартулардан кейін Шабанбай мен Үкеп, Қалғұты, Жазатыр өзендері бойындағы бірнеше алапты қазақтардың пайдалануына қалдыруға, жал ақысып жойып, түтін салығын ғана алуға шешім қабылдады. Бірақ бұл көшпелілерді жайғастыруды шеше алмады. 1907 жылы Шыңғыстай болысы қазақтарының бір бөлігі Қарқаралы уезіне көшірілетін болып ұйғарылды. Семей өблыстық басқармасы өз қаулысымен (1910 жылғы 10 сәуір) Шыңғыстай болысы шебідегі Бұқтырма және Нарып өзеидерінің бас жағына қоныстау учаскелерін құру мүмкін емес деп тапты.

Қазақ қауымдарының XIX ғасырдың 60 жылдарынан XX ғасырдың басына дейін ауа бастағаны байқалады. Бақты әскер бастығының рапортында (2.11.1878) Қаратай руының екі болысы Алтайдан Қытай жеріне қашып көшкені жайында айтылған.

1901 жылдың ақпай айында Зайсан уезі Шілікті болысындағы Байжігіт руы қазақтарының 200 жылқысы мен 1300 қойы аштан қырылып, адамдары қайыршылық жағдайға ұшырады. 590 шаңырақ болатын Байжігіт старшындары өздерінің Қытайдың хэбейамбанынан 1901 жылдың 20 наурызынан 1 қазанына дейін Қытай шегінде көшіп жүруін сұрап, оған рұқсат алды, әрине, ақы төлейтін еді.

Жетісу облысы әскери губернаторының Құлжа істері жөніндегі кеңесінің мәліметтері бойынша жасалған төмендегі кестеден Қытай шегіне көшіп кеткен кейбір қазақ руларын білуге болады,

1881 жылы Ресей мен Қытай арасында осы мемлекеттердің шекарасы белгіленген шартқа қол қойылғаннан кейін Құлжа өлкесі халқының бір бөлігін (қазақтар, ұйғырлар мен дүнгендерді) Ресей аймағына қоныстандыру туралы мәселе туды. Сол жылы орыс үкіметінің Құлжа иі Қытайға беру жөніндегі өкілетті комиссары генералмайор Фриченің атына 9 болыс (Байжігіт, Қызай және Тәңірберді) өтініш жазып, өз болыстарындағы 1595 шаңырақтың көшіп баруы үшін Жетісудан жер бөлуді сұраған. Қазақтарды көшіру көптегері жылға созылды, бірақ Қытайға қараған жерде қалып қойғандары да көп болды.

Қалжыр болысы 1885 жылы Қытаймен шекара белгіленген кезде құрылған. Оған кірген Қожамбет руының 1003 шаңырағы мынадай бірнеше аталарға бөлінеді: Мысқал 286 шаңырақ, Атақозы 286 шаңырақ, Егізқара 2(35 шаңырақ, Жарболды 166 шаңырақ (3кесте).

Болыста 3563 адам болған.

Бірақ Ресей мен Қытай арасындағы шартқа қол қойылғаннан кейін де бәзбаяғы себеппен жайылым мен шөптің жеткіліксіздігінен көшіп кету жалғаса берді. Мысалы, 1895 жылы Қытай жағына Қара Ертіс болысынан 107 шаңырақ көшіп кеткен.

Бура руының Өскемен уезінің солтүстікшығысындағы Қызылсу өзені аңғарына қоныстанғаны жоғарыда антылды. Бұл рудың одан әрі Семей уезінің шегінде де: Шар озеінің бас жағында, Көкпекті тауының солтүстік беткейінде, Шаған өзені бойында, Арқалық және Едірей тауларының Түндік өзеніне дейінгі төңірегінде қоныстары болғаи. Бұл жерлерде көшіп жүрген аталар рубасы Бураның 12ұрпағы еді.

Наймапдардың 215 шаңырағы Белағаш даласында, жекелеген топтары (терістаңбалылар) Кононер поселкесі мен Стекляный поселкесінің (ергенекті наймандар) жерінде де тұрған. Семей уезінің жерінде наймандардың барлығы 7194 шаруашылығы болған.

Қазақстанның Пшығысындағы ең солтүстікте тұрған наймандар Павлодар уезінің Чернояр және Григорьев поселкелері тұсындағы Ертістің сол жағалауын мекендеген наймандар еді. Оларда 2189 адамы бар 354 шаңырақ болған.

Наймандар қоныстанған екінші бір үлкеи аймақ: Шу өзешнен солтүстігінде Сарысу өзеіпе құятын Сарыкеңгір және Қаракеңгір озеңдерінің бас жағы мен осы озеңдердің аңғарыпан Аймысық, Шадралы тауларына дейін созылып жатты.

Қазақ даласының орталық бөлігінің осы кеңістігінде паймандардың ең саны көп Бағапалы, Балталы дегеп екі руы көшіп жүрген.

XVIII ғасырдың аяғы XIX ғасырдың басында Есілдің арғы бетіндегі дала көптеген рулардың, сопыц ішіпдо оңтүстіктеп, Сырдария жағалауыпаі келгеп паймандардың да жазғы жайлаулары болғап. Олар саны көп Бага нал ы, Балталы руларыпа бөлінгеи (Зкесте).

Даланың оңтүстік бөлігі меп Сырдария бойын мекепдеген Кіші жүз руларымеп бағапалылар жайылым жер, қыетақтық мекендер үшін жиі жапжалдасқан.

XIX ғасырдың 30жылдарыпаи бастап Сырдаршшғыц бүкіл дерлік оң жағалауы Қоқайның қолыпа түсіп, Най ман, Арғын, Уақ тайиалары алые солтүстікке ығыстырылып тасталған. 1842 жылы 500 шаңырақ бағапалылар Шу өзені меи Қаратау алқабынан Көкшетау округіне көшіи барыи, приказға өздерін бодандыққа қабылдауыи, сойтіп өздеріен дербес болыс құруға, қыстау үшін жер бөлуге өтініш жасаған. Олар дербес болысқа боліпгеп жоқ, ҚарабалаТөртқараСарғалдақ болысына қосылды.

Қарқаралы, Ақмола, Құсмұрыи, Баянауыл округтері мен басқа округтердегі Арғып, Қыпшақ, Керей тайпаларыыың көптегеи рулары Кенесары Қасымовтың көтерілісіне белсене қатысты. Бағаналыларға келетін болсақ, бұл көтеріліске олардың Қарақоңыз өзені мен Сарысудың томенгі ағысында қыстап, жаздыгүні Есіл өзені бойына ксіліп жүргеи азынаулақ қауымдары ғана қосылды.

Көтеріліс жеңіліске ұшырағаы соң Есілдің арғы бетіндегі көп к азақпеп қоса наймаидар да оңтүстік пен шығысқа көшіп бара бастаған. Бағаналылар соғыста қаңырап қалған Ұлытау, Кішітау баурайларына қоиые тепті.

1859 жылға дейін бағапалылар Орыбор ведомствосына бағынып келген болатын, ал оңтүстік пен шығысқа қарай алыстап, одан барған сайын ұзай бергендіктен, сол жылы олар Сібір ведомствосына ауыстырылған еді. 1867 1868 жылдарда Сырдария және Ақмола облыстары құрылған кезде бағаналылар Сарысу өзені Саумалкөл меи Телікөл көлдеріне 150 шақырымнан астам жетпей, оңтүстікке қарай күрт бұрылатын Қоғалыжар деген алқабына дейін жеткен. Бағаналы және Балталы рулары Ақмола облысындағы Атбасар уезінің құрамына еиді.

Сырдарня облысы әскери губернаторыиың 1894 жылғы 25қазанда Түркістаи

генералгубериаторының атына жолдаған хатында былай делінгеп: «Ұлытаудың солтүстік беткейі мен Есіл маңы даласын (Арғыи болыстарыпыщ жеріде) яшйлай отырып, бағаналылар ерте дегенде алоысышиы жылдарда оңтүстіктегі тамалардың, қыпшақтардың, /каппастардың, бақтиярлардың экэпо Шу маңы мои Сырдария маңындагы қырғыздардың басқа да руларының жайлайтын жерлеріп оздеріне қыстау ете бастады».

Бағаналылар оңтүстікке қарай 26 жыл бойы бет алып, Ұлытаудың оңтүстік беткейі мен Сарысудың орта және төме пгІ ағысына, Мойыпқұмға, Жетіқоңыр алқабына, Шу өзеігінің оң жағалауы мен кол дер маңындағы жазираларға (оазистер) орын тепті. Сол жерлердеп Сырдария бойының тоғайларына, сондайақ Қаратауға барды. Бағаналылар қыпшақтардап колдер аймағын, тамалардан Жетіқоңыр алқабын тартып алғанға дейін Шу, Сырдария өңірі қазақтарынан көп қарсылық коргеп жоқ.

Бағаналылардың 6000 шаңырағы солтүстік епдіктегі 44е пен 53е аралығын, яғни 200 000 шаршы шақырым жерге қоиыстаиды, соның 1/7 бөлігін ғаиа оңтүстік қазақтарына қайтарып беру қажет болып, бағаналылар соғап қарсылық корсетті. Ол былай тұрсы, қыс кезінде бағаналылардың 1000 шаңырағы Перовск уезінің, ал 500 шаңырағы Шымкент уезінің шегііе кетіп қалған. Бағаналылар Перовск мен Жүлекке жақып Телікөлтат алқабында тұрақты мекендейді.

Ерте көктемде бағаналылардың 5000 шаңырағы Есіл өңірі даласына кетіп, онда Арғытн болыстарымен бірге көшіп жүреді. Қалған мың шаңырағы Атбасардан Сырдария озеніне дейінгі жерде ұсақ топтар болып көшіп жүреді. Бағаналылар күзге қарай Есіл даласынап кетіп, қыстан шығу үшін Ұлытаудың солтүстікшығыс беткейлеріне орналасады, бір бөлігі (150ге дейін шаңырақ) одан әрі оңтүстікке қарай бет алып, Сарысудың төменті ағысы мен колдер аймағына тоқтайды да, сол жердей кейбір қауымдар қыс кезінде Перовск мен Жүлек арасындағы Сырдария жағасының тоғайларына көшіп барады. Сойтіп, оның екі жағалауына орпығып, тіпті Қызылқұмға дейін жетеді, ал кейбір қауымдар Шу өңірі даласын жәпе Қаратаудың батыс баурайына жақыи жерлерді қыстап қалады.

Сарысу өзешнің батыс л ағына, оның Жезді, Қаракөңгір жәпе Сарыкөңгір салаларына наймандардың басқа бір руы балталылар қоныстанды.

Бағаналы, Балталы руларының кейбір қауымдары өсы рулардың негізгі көпшілігінен болініп, Есіл бойында: Тасөткел, Тассуат, Күркетал, Шолақсай, Жарқаиың, Кебісқалған, Бұлақ т. б. жерлерде тұрғаи. Жаздыгүні Қарағайлыкөл, Ерденкөл, Жонжиек колдеріне, Қарамұрт, Қызылсу өзендеріне, Шолақталдық, Тоқпай (құдық) дегей жерлерге, Қойтас өзеиіе, т. б. барып жайлаған.

Егер біздің рулық схемаларымызға қарайтын болсақ, Қазақ даласының орталық бөлігіне Бағаналының мыпа тармақтары қоныстаиған: Ақтаз (Бодай, Тіней, Сейіт аталарыЗкесте), Қызылтаз (Байназар, Қожас аталары мен оның ұрпақтары Кебеке, Жұртшы, Қоқан, Жырық), Шегедік (Шоштаи және Бесбала аталары), Пегелік (Сарғалдақ, Сары, Қарабала аталары). Балталы руынан Бегіс, Мардан (Қылыш, Таңатар аталары) тармақтары қоиыс танған.

Осы рулардың арасында Терістаңбалы руының Тортқара тармағының азынаулақ топтары мекен еткен (Зкесте: ТерістаңбалыТөртқара). Олар 700дей шаруашылық болған.

Атбасар уезінде бағаналылардың барлығы 7724, Балталы руының 142 шаруашылығы қоныстанғаи.